

Відгук
офіційного опонента
про кваліфікаційну наукову працю

Котович Віри Василівни

«Ойконімний простір України:

ономастичний та лінгвокультурологічний аспекти»,

подану до захисту на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова до спеціалізованої вченої ради Д 32.051.02 Волинського національного університету імені Лесі Українки (повний обсяг дисертації 845 с.; основний текст на 430 с.; Луцьк, 2020)

Справедливість слів, що *топоніми – це мова Землі*, давно вже підтверджені студіями науковців не одного покоління, бо вік таких онімів може сягати й декількох століть і навіть тисячоліть. Особливої ваги набувають найменування людських поселень, оскільки вони не тільки вказують на час постання та причини називання, а й містять історичний, географічний, етнографічний, соціологічний та культурознавчий аспекти, тому, лише врахувавши їх, можна говорити про всебічну характеристику таких найменувань.

Досліджували ойконіми на території України як вітчизняні, так і зарубіжні мовознавці, але найбільший внесок зробили саме українці, зокрема Д. Бучко, К. Галас, Л. Гумецька, Ю. Карпенко, О. Карпенко, І. Ковалик, З. Купчинська, В. Лучик, В. Німчук, Я. Рудницький, О. Стрижак, М. Худаш, К. Цілуйко, В. Шульгач та ін.

Якось Михайло Худаш в одній зі своїх праць зазначав: «Окремого дослідження ще вимагають уже не відантропонімні ойконіми, а відапелятивні, відтопонімні (відгідронімні, відоронімні), відетнонімні, утворені від назв об'єктів матеріальної або духовної культури чи об'єктів, створених самою людиною, т. зв. культурні назви» (Худаш М.Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (утворення від відапелятивних антропонімів). – Л., 2004). Реалізувати цю вимогу серед багатьох ономастів уялася і В. Котович.

Отже, як і підкреслює авторка дисертації, «ойконімія – чи не найчастіш досліджувана сфера онімного простору й водночас чи не найбільш утаємничена. Різні підходи до її вивчення зумовили вироблення багатьох методик, у межах яких пріоритетними визнані етимологічний, структурно-словотвірний, лексико-семантичний принципи аналізу. Сучасні пошуки українських та зарубіжних лінгвістів спонукають до вияву механізмів інтерпретації ойконіма як елемента ойконімного простору, а водночас і як згорнутого лінгвокультурного тексту,

специфічного лінгвокультурного феномену» (452 стор.). І кожне таке дослідження характеризує якусь нову грань цих власних найменувань. На цьому тлі особливо відзначаємо цілісне дослідження В. Котович про астіоніми на території України, що проаналізовані в двох аспектах – ономастичному та лінгвокультурологічному. У своїй праці авторка здійснила перехід від системно-структурної ономастики до антропоцентричної, тобто аналіз мовних номінацій здійснено в тісному зв'язку з людиною, з її мисленням, духовно-практичною діяльністю.

Мету своєї роботи В. Котович визначила так: «Здійснити ономастичний та лінгвокультурологічний аналізи ойконімного простору України через декодування лінгвальної та позалінгвальної інформації кожної з досліджуваних одиниць, що уможливило співвіднесеність поверхневої структури ойконіма з його глибинною суттю, тобто з культурою» (39 стор.).

Серед дев'яти поставлених авторкою завдань особливо хочемо виділити такі:

- з'ясувати механізм і характер інтерпретації ойконіма – згорнутого лінгвокультурного тексту;
- створити лінгвокультурологічні портрети астіонімів України;
- розкрити особливості вияву в назвах поселень універсальних категорій простору й часу;
- об'єктивувати культуроемність українського назовництва, його образно-символічний та духовний потенціал.

Про успішне виконання поставлених завдань свідчить добре продумана структура роботи: вона складається зі вступу, чотирьох розділів – I. «Теоретично-методологічна база ономастико-культурологічного дослідження ойконімного простору України», II. «Типологія онімного коду астіоніма», III. «Типологія апелятивного коду астіоніма», IV. «Ойконімний простір України як репрезентант засадничих лінгвокультурологічних категорій». Кожен розділ поділений на підрозділи та дрібніші частинки, – саме така деталізація і сприяє всебічному аналізу астіонімів.

Перший розділ, який привикли спрощено іменувати *огляд літератури з аналізованого питання*, у В. Котович називається «Теоретично-методологічна база ономастико-культурологічного дослідження ойконімного простору України» і складається з п'яти підрозділів:

- 1.1. Історико-географічні дослідження назв поселень України як підґрунтя лінгвокультурологічного їх розгляду.
- 1.2. Український ойконімний простір в ономастичному потрактуванні.
- 1.3. Лінгвокультурологія та ономастика: вектори взаємодії.
  - 1.3.1. Лінгвокультурологічна ономастика vs лінгвокультурологічний аспект в ономастиці.
  - 1.3.2. Семантичність / асемантичність ойконімів.
- 1.4. Методологічні засади лінгвокультурологічного опрацювання ойконімів.

1.5. Базові поняття та терміни дослідження.

Отже, без такої деталізації не можна було б повністю «зануритися» в ономастико-культурологічний ойконімний простір, тим паче, що авторка вживає специфічні терміни, які відсутні, наприклад, у «Словнику української ономастичної термінології» Д. Бучка і Н. Ткачової (Харків, 2012). В. Котович, зазначаючи: «Уважаємо, що стрижневими елементами терміна на позначення основної одиниці ономастико-культурологічних досліджень має бути лексема з компонентами *онім-* та *культуро-*» (100 стор.), пропонує вживання власне створених *ойкокультуронім* та *астіокультуронім*, а також окреслила значення термінів *апелятивний* та *онімний коди астіонімів* і прийняла таку структуру лінгвокультурологічного портрета астіонімів сучасної України: *ядерна зона* (теперішня назва міста, його локалізація), *ближня периферія* (генеза астіоніма), *дальня периферія* (характеристика етимона), *інтерпретаційна зона* (контroversійні тлумачення, народна етимологія, конотоніми, дескрипції (описові конструкції, які зрідка вживають замість офіційної назви міста), а також дотична до назви енциклопедична інформація тощо) (107 стор.). Для автора дисертації, *онімний код ойконіма* – «це система засобів і способів, яка уможливує зчитування мовно-культурної інформації з власної назви, сприйняття цієї назви крізь призму лінгвальних та екстралінгвальних відомостей; виокремлення ціннісного змісту пропріатива; експлікацію культурної сутності оніма, закодування якої відбулося за допомогою іншої власної назви» (110 стор.).

У другому розділі «Типологія онімного коду астіоніма» змодельовано лінгвокультурологічний портрет міського поселення крізь призму його назви. Ось так і досліджені коди: *антропонімний груповий* (АГК), *антропонімний індивідуальний* (АІК), *гідронімний* (ГК), *меморіальний* (МК), *мікротопонімний* (МтК), *оронімний* (ОК), *хоронімний* (ХК), а також ряд мікрокодів – «*Назви артефактів*», «*Назви ландшафтів*», «*Відапелятивні антропоніми*», «*Відкомпозитні антропоніми*», «*Етнічні назви*», «*Локальні назви*», «*Меморіальні антропоніми*» та ін.

Щоб зробити повний аналіз астіоніма за обраною схемою, авторові довелося «розкопати» не одну «гору» книг, проаналізувати різні погляди ономастів і висловити свою думку, при цьому іноді «похитнувши» та «зваливши» ряд давніх теорій.

Якщо для аналізу словотворення, напр., астіонімів *Васильків*, *Зіньків*, *Харків* чи *Карлівка*, *Миронівка*, *Миколаївка* та подібних труднощів не виникає, то інакше щодо творення, напр., назви міста *Володимир* (теперішній Володимир-Волинський): це не лексико-семантичний спосіб найменування (таке спрощене визначення часто трапляється), а суфіксація, пор.: «Назва поселення *Володимир-Волинський* – одна з небагатьох назв тих древніх міст, наукова версія генези яких відрізняється від народної тільки тлумаченням способу творення: колишній посесивний дериват на **-jь* від імені композита *Володимир* переважно трактують

у дусі народної етимології як перенесення власного імені в називному відмінку на назву міста» (120 стор.). І таких спостережень у роботі знаходимо багато.

Зазначимо, що на шляху до опису кожного астіоніма траплялися труднощі на кожному кроці, насамперед:

- у визначенні дати заснування міста та її першої згадки в літописах;
- у походженні назви;
- у визначенні способів словотвору;
- в запереченні народної етимології;
- у фіксації та аналізі дескрипцій і т.д.

Авторка висловлює своє негативне ставлення до використання у наукових статтях зразків народної етимології, пор.:

- «народні легенди побудовано на асоціаціях між назвою поселення [Ківерці. – Г.А.] та етнонімом *тиверці*» (225 стор.);

- «фінальний компонент *-ль* [у назві *Путивль*. – Г.А.] не дає жодних шансів етимологічним дискусіям про гідронімну трансонімізацію (від назви річки *Путивльки* <...>), а тим паче народній етимології та відомій легенді про заснування поселення *на путі*» (143 стор.);

- «поіменування *Малина* пов'язане з історичним антропонімом, тож немає підстав для народного етимологізування щодо утворення назви від апелювання *малина*» (161 стор.) та ін.

Зауважимо, що такі зафіксовані народні легенди можуть бути об'єктом окремого дослідження, щоб виявити:

- що покладено в основу легенди?
- які назви вирішено героїзувати?
- які психологічні основи інтерпретації? і т.д.

Тут відбувається своєрідний асоціативний експеримент, у якому слово-стимул – це назва населеного пункту, а реакція – це легенда про походження його найменування. Зазначимо, що виявлення таких народних етимологій допомагало нам сконтактуватися з діалектоносіями, увійти до них у довіру, особливо на Берестейщині та Підляшші.

Ось, для прикладу, деякі народні етимології:

1) назву села *Холопичі* у Локачинському районі Волинської області, яку В. Шульгач виводить від патроніма *Холопичь (див. його етимологічний словник-довідник «Ойконімія Волині», 143 стор.), очевидно, щоб не пов'язувати з апелюванням *холоп* 'у Давній Русі – підневільна особа, близька за суспільним становищем до раба; пізніше – двірський слуга, кріпак' (СУМ XI, 122), жителі села підготували цілу розповідь про будівництво бруківки з Володимира до Луцька, а для готування страв робітникам були змуровані біля цього села печі без накриття, – ось так зі словосполучення *голі печі* і ніби виникла назва *Холопичі*;

2) народне пояснення назв сіл *Черськ* і *Рудня* (Брестського району Брестської області Республіки Білорусь) ґрунтується на звуковому співзвуччі: селом *Черськ* володів пан за національністю черкес, а в *Рудні* жила його рідня (у

цих говірках *o в новозакритих складах не міг дати рефлекс у; ця назва похідна від твірної основи *руда*);

3) іноді народна назва н.п., приміром *Щедрогір* Ратнівського району Волинської області, може внести деякі корективи у поясненні найменування: так, на думку одного дослідника, назва села підтверджує, що тут наявні *щедрі гори*, хоч ніяких гір немає, а до Карпат звідси досить далеко; В. Шульгач цю назву села виводить від особового імені *Щедрогость + присвійний суфікс *-j-* («Ойконімія Волині», 152 стор.), однак у місцевій вимові назва села звучить дещо інакше – *щchedрогóрища*, тобто друга основа композита *горсть*, що стала твірною основою загальноновживаного *пригорща*. Отже, при дослідженні ойконімів варто враховувати і місцеву вимову найменувань.

Як зазначено в дисертації, сьогоднішній ойконімний простір України – 29 730 назв міст, селищ міського типу та сільських населених пунктів, серед яких лише 461 астіонім, «однак саме назви міст є своєрідним лакмусовим папірцем, який здатен продемонструвати природну закономірність, етнічний та національний характер, соціальні стереотипи, світоглядне та ідеологічне маркування назви людиною-номінатором» (111 стор.).

У третьому розділі «Типологія апелятивного астіоніма» зазначено, що мотиваторами цього коду були: 1) ландшафтні назви; 2) назви артефактів; 3) локально-етнічні та етнічні назви; 4) службові або професійні назви (310 стор.). Так виявлено і докладно проаналізовано пів сотні астіонімів, що мотивовані апелятивами на позначення назв ландшафтів (*Броди, Долина, Камінь-Каширський, Кам'янка, Луцьк, Прилуки, Рудки, Хмільник* та ін.), 19 астіонімів мотивовані на позначення об'єктів, створених людиною (*Вишгород, Звенигородка, Городище, Городня, Великі Мости, П'ятихатки* та ін.), 12 назв на позначення певної групи осіб, об'єднаних спільністю території проживання чи етнічною належністю (*Бережани, Заліщики, Дунаївці, Глиняни, Перемишляни, Армянськ, Болград, Слов'янськ*) та декілька десятків астіонімів зі службовим кодом (*Бортники, Бровари, Золотники, Конохи, Стадники, Тенетники* та ін.). Крім цього проаналізовано 10 штучних назв на позначення промислово-економічних реалій (*Вугледар, Енергодар, Гірник, Марганець*), 8 штучних назв з образним значенням (*Алмазна, Кипуче, Щастя, Сміла*) та 5 з ідеологічним маркуванням (*Дружба, Зоринськ, Красноград, Червоноград*), 4 з давньогрецькими коренями (*Мелітополь, Нікополь, Севастополь, Сімфорополь*).

В. Котович висновує: «Власні назви назагал та назви об'єктів, заселених людиною, зокрема, володіють величезним, багатовимірним потенціалом: дериваційним, конотативним, прагматичним, художнім, образним, здатністю узагальнювати та символізувати, нагромаджувати імпліцитну й експліцитну інформацію, закодовувати / декодовувати об'єкти довкілля, трансформуючись зі слова-маркера в лінгвокультурний текст» (378 стор.).

У четвертому розділі «Ойконімний простір України як репрезентант засадничих лінгвокультурологічних категорій» виділено низку назв поселень із просторовою характеристикою, насамперед із показниками *передній – задній* та

верхній (горішній) – нижній (долішній), значно рідше вживані локативні характеристики *близький – далекий, правий – лівий* та деякі інші.

А в ойконімах із компонентами *новий – старий* відображена послідовність колонізації території, міграційні процеси, а також засвідчено антропоцентричний характер мотивів, способів та засобів номінації заселених людиною об'єктів.

Як зазначає дисертантка, «заснування поселення та його іменування в основному передувало спорудженню та освяченню в ньому храму» (418 стор.), тому в назвах часто відбиті такі церковно-християнські святодійства:

- Різдво Христове: *Різдвяне, Різдвянка, Рождественське*;
- Хрещення Господнє: *Богоявленка, Хрещенівка*;
- Благовіщення: *Благовіщенка, Благовіщенське*;
- Воскресіння Христове: *Воскресенівка, Воскресенське*;
- Вознесіння Господнє: *Вознесенка, Вознесенськ*;
- Воздвиження Чесного Хреста Господнього: *Воздвиженка, Чесний Хрест*;
- Покрова Пресвятої Богородиці: *Новопокровка, Покров, Покрівці, Свято-Покровське* та ін.

Зазначено, що релігійна мотивація, як підкреслює авторка, і в чудом збереженій із попередніх віків назві поселення на Львівщині *Божя Воля*, а також у перейменованих або відновлених у 2016 році назвах *Боголюбівка, Богинівка* та ін. Багато найменувань мотивовано апелятивом *рай* зі значеннями 'красива, благодатна місцевість', 'житло прабатьків, житло праведників', 'місце, де блаженствують праведники': *Райгород, Райдолина, Раймісто, Райок, Рай-Олександрівка, Райполе, Райське* та ін.

У роботі підкреслена феноменальність багатьох онімів у їхній здатності виступати згорнутими образними текстами, кодувати в собі образ як особливий спосіб бачення й пізнання світу.

І як висновок сприймаємо слова В. Котович: «Різноманітність сучасної ойконії, традиції та новаторство українського назвотворення, багатство принципів, мотивів, способів та засобів іменування є вагомою підставою для того, щоб вести мову про назви населених пунктів України як про згорнуті лінгвокультурні тексти, у яких відбито рідну мову й національну культуру, історію й географію, менталітет, світогляд і суспільну ідеологію, народну психологію й етнічне світобачення та дух людини-назвотворця» (107 стор.). І далі: «Українськість українського міста розпочинається з українськості його назви. Село – це коріння, місто стовбур і крона національного дерева. Назва кожного з поселень – особливий лінгвокультурологічний текст, зашифрування якого відбулося в часі присвоєння імені, а дешифрування триває протягом усього періоду побутування поселення» (112 стор.).

А тому В. Котович так багато приділяє уваги дерусифікації (цей термін авторка вживає постійно) найменувань на території України, пор.: «Одним із найневдаліших перейменувань 2016 року стала заміна ідеологізованої назви

Красний Луч на русифіковану – Хрустальний» (278 стор.), *назва-покруч Южноукраїнськ* (304 стор.), *«Алешки – так, на жаль, офіційно перекладають астіонім Олешки (Херсонська область)»* (290 стор.), а в другій частині назви міста *Камінь-Каширський* відбито російське акання (замість *Коширський*) (318 стор.), пор. ще астіонім *Армянськ* (358 стор.), *«неприйнятними з погляду норм українського слововжитку є назви ... Восточне, Южне, Заказне і т.д.»* (393 стор.).

Вимоги до культури мови в певний історичний період можуть змінюватися, особливо зі здобуттям Україною незалежності і зі зменшенням російського впливу, але, на жаль, такі росіізми ще трапляються і в тексті дисертації, пор.: *збору ... назв, збір* (50, 52, 54 сор.), *здіяний* замість *залучений* (402 стор.), *прослідковуємо* замість *простежуємо* (442, 450 стор.), варто розрізняти і такі пари слів: *привести – призвести* (70, 245, 430 стор.).

Як зазначає авторка, хоч закон про декомунізацію дещо змінив карту найменувань поселень України щодо заідеологізованих назв населених пунктів, але ця зміна далася дуже важко, потрібно було перебороти спротив «старих кадрів», пор.: *«Безпідставні спроби повернути Алчевську назву Комунарськ – яскраве свідчення того, що назва поселення, як і мова загалом, має неабияке значення»* (230 стор.), а збережену назву міста *Червоноград* В. Котович назвала *«червоною плямою на обличчі Львівщині»* (372 стор.); неузгоджено із правописом назву міста *Армянськ* (358 стор.), як і *Новодружеське* (410 стор.), а *Южноукраїнськ* – це *назва-покруч* (304 стор.); зазначено, що *«найекзотичнішим» ойконімом України є назва села Сакко і Ванцетті, у якій збережено імена страчених 1927 року у США італійських анархістів Нікола Сакко та Бартоломео Ванцетті»* (436 стор.).

У роботі ноді трапляються деякі описки, що загалом не впливають на високу якість дослідження. Частину неточностей можна «виправдати» – ось один такий приклад: за чинним правописом сполучення *по суті* рекомендовано писати окремо, а в В. Котович через дефіс, адже дисертантка розрізняє, де прийменник з іменником – *по суті питання (виступити)*, а де прислівник – *це, по-суті, зрада*. Трапляються і різні написання ойконімів, що утворені на основі словосполучень *прикметник + іменник* та *іменник + прикметник*: *Гута Межиріцька, Нова Гута, Буда Вовчківська і Буда-Бабинецька* та ін.

До роботи маємо декілька зауважень, радше побажань:

1. Іноді науковий виклад наближається до публіцистичного під час полеміки. У роботі нам імпонують деякі мовні конструкції, що властиві були західноукраїнській (львівській) літературній мові.

2. Варто не обмежуватися дослідженнями лише тих астіонімів, які у межах сучасної території України, адже значна українська інформація зашифрована, наприклад, у назвах *Берестя, Малорита, Холм, Перемишль* та ін. (це, думаємо, тема наступного дослідження В. Котович).

3. Говорячи про *Буськ*, твірною основою якого є назва річки Буг, варто було б пояснити відсутність чергування *з – з* (252 стор.).

4. Цікаво було б простежити, у яких чужомовних астіонімах наявний український «слід» (адже у сучасній назві, напр., білоруської столиці *Мінськ* і вважається українізмом).

5. Знайти послідовників, які б узялися за дешифрування назв сільських населених пунктів як згорнутого лінгвокультурного тексту, адже шлях до такого аналізу уже прокладений В. Котович (бажано, щоб таке дослідження, як це і рекомендують у відділі ономастики, було обмежене територією однієї області чи якимось регіоном).

Висловлені зауваження-побажання до тексту дисертації не мають концептуального характеру і жодною мірою не применшують ваги рецензованого дослідження.

Основні положення дисертації різноаспектно апробовані у формі доповідей на 16 всеукраїнських і 22 міжнародних та 10 закордонних наукових конференціях (Білорусь, Болгарія, Польща, Словаччина). Опубліковано монографію «Ойконімія України як лінгвокультурний феномен» (Дрогобич, 2020) та три розділи англійською мовою в колективних монографіях, чотири словники, 73 статті, з яких 33 – у фахових виданнях України, 5 – у періодичних виданнях інших держав, 7 – у закордонних наукових часописах та 28 публікацій в інших наукових збірниках. Ці публікації відбивають зміст кожного розділу виконаного дослідження, всі вони виконані одноосібно, крім одного словника.

Текст автореферату відповідає змістові дисертації.

Отже, вважаємо, що дисертація «*Ойконімія України: ономастичний та лінгвокультурологічний аспекти*» є ґрунтовним цілісним дослідженням з отриманими новими, належно вмотивованими результатами теоретичного та прикладного характеру. Вона відповідає усім вимогам, які висувають до таких робіт, а її автор – Котович Віра Василівна – заслуговує присудження їй наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова.

04.01.2021

Аркушин Григорій Львович,
доктор філологічних наук, професор
кафедри історії та культури
української мови Волинського
національного університету
імені Лесі Українки

Відгук надійшов до секретарки
12.01.2021 року

Вчений секретар [Signature] (Гришанок О.І.)